

DIYARBEKİR'DE EBU ŞUCA' MUHAMMED B. MELİKŞAH ZAMANINDA YAPILAN BİR YAPI KİTABESİ İLE ONUN NAMINA KESİLEN BAZI SİKKELERİN MAHİYETİ

İBRAHİM ARTUK

Büyük Selçuklu İmparatorluğu genişlemeğe yüz tuttuğu bir zamanda, imparatorluklarına dahil toprakları iyi idare edebilmeleri için, bu imparatorluğu bir takım eyâletlere ayırmağa zaruret hissedilmiş ve bu siyasi kuruluş da yeni yeni bazı sülâlelerin doğmasına sebep olmuştu.

Çeşitli yazılarımızda belirttiğimiz gibi, Amid'in ilk Selçuk valisi, evvelce Mervanilerin veziri iken büyük Selçuklular tarafına geçen Fahr el-Devle Muhammed b. Cüheyr'dir. Bunun evladı ve en sonra da torunu Ebu'l Hasan, bu Şehrin valiliklerinde bulunmuşlardır.

Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine çıkan büyük karışıklıklar sırasında Bağdad'ın biraz yukarısında Harbi Nahiyesinde oturmakta bulunan Mervan Oğlu Nasır el-Devle Mansur emaretini tekrar ele geçirmek gayesiyle Diyarbekir bölgesine gelerek bazı yerleri aldı ise de 486 (1093) senesinde Suriye Meliki Tac el-Devle Tutuş b. Alp Arslan 487-488 (1094-1095) evvelâ Diyarbekir'i aldı. Buradan Erzincan'a yürüdü¹.

Tac el-Devle Tutuş'un, Diyarbekir'de Dağkapısının doğusunda 11. ve 12. yani Eyyubilerin iki burcu arasında Karataş üzerinde, takriben 6 metre uzunluğunda 468 tarihli bir ta'mir kitabesi vardır. Kitabede şunlar okunmaktadır:

1. بسم الله الرحمن الرحيم جرت هذه العمارة في أيام السلطان الاعظم...

2. تاج الدولة القاهرة و سراج الامة الزاهرة و شرف الملة الباهرة ابو سعيد

تتش بن محمد ناصر امير المؤمنين اعز الله انصاره

¹ Ebûlfidâ, Târih el-Muhtasar fi Ahbar el-Beger, İstanbul 1286, C. 2, s. 214.

3. علی یدی القاضی الاجل قاضی القضاة وکمالها ثقة الملك ابی المکارم مهدی بن علی الشامی ادام الله ایامه فی شهور سنة ست وثمانین و اربع مائة²

Tutuş, Sultan Berkıyaruk'la mücadele etmek üzere doğuya giderken yerine maiyeti erkânından Emir Tuğtigin'i bu bölgeye vali bırakmıştı. İşte bu sıralarda Diyarbakır'e bir türlü sahip olamayan Mervan oğlu Mansur ölünce, cenazesi, amcası Emir Sa'd'ın kızı olan, zevcesi Sit el-Nas tarafından Amid'e getirilerek Dicle'ye bakan Res el-Kısır'daki türbeye gömüldü³.

Tuğtigin Meyyafarikın'de oturdu, fakat yerine Altaş isminde birini Diyarbakır'e bıraktı.

488 (1095) senesinde Altaş'ın zulmüne dayanamayan halk isyan etti. Bunun üzerine Tuğtigin Meyyafarikın'den Diyarbakır'e gelerek bu isyanı şiddetle bastırdı. Bu faciayı haber alan Tutuş, Tuğtigin'i azlederek yerine oğlu Dukak'ı ta'yin etti⁴.

Sultan Tutuş Sultan Berkıyaruk'la Rey civarında yaptığı savaşta yenilerek öldürüldükte Diyarbakır bölgesi Türk Ümerası arasında bölüşüldü.

Altaş Meyyafarikın'e, Sadr Amid'e, Şahruh Hani ile Erzen'e, Kızıl Arslan Siird ve Bahmurd'a sahip oldular. Sadr'ın 1097 de ölümü üzerine yerine kardeşi İnal geçti. Bu suretle Diyarbakır İnal Oğullarının hakimiyetine girmiş oldu⁵. İşte Diyarbakır Ulu Camimin batı cephesinde uzun şerit halinde gördüğümüz küfi yazılı, 511 tarihli kitabe Melikşah'm oğlu Ebu Şuca' Muhammed'in saltanatında 498-511 (1105-1118) ve İnal Oğlu Ebu Mansur İlaldı'nın emareti zamanında yapılmıştır. (Resim 1, 2). Kitabede şunları okumaktayız :

بسم الله الرحمن الرحيم [... امر بعمله؟] هذه [المقص] ورة الشرقية والمقصورة
المكشوفة الامير الاجل السيد المؤيد المنصور فخرالدين سعد الدولة و بهاء الملة جمال
الامة نصير الملك عز [الامراء] ابو منصور ايلالدى بن ابراهيم حسام امير المؤمنين

² Albert Gabriel, Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale, Paris 1940, s. 319; Basri Konyar (Diyarbakır Kitabeleri, Ulus Basımevi 1936, s. 137)'de, bu kitabede Ebu Said'den sonra gelen Tutuş adını Bıdır, Bısır şeklinde okumuştur.

³ İbn el-Erzak, Târih el-Farıkı, nşr. Prof. Dr. Bedevî Abdüllâtif Avad, Kahire 1959, C. 1, s. 247.

⁴ S. Lane-Poole'den tereüme, Düvel-i İslâmîye, nşr. Halil Edhem, İstanbul 1927, s. 265; Şevket Bayssnoğlu, Kısaltılmış Diyarbakır Tarih ve Abideleri, İstanbul 1963, s. 57.

⁵ İslâm Ansiklopedisi, C. III'de M. Halil Yınanç, Diyarbakır Maddesi, a. 613

اطال الله بقاء [في دولة] السلطان المعظم شاهنشاه [هالا] عظم مو [لى] الامم مالك
 [رقاب العرب وال] جم غياث الدنيا والدين ملك الاسلام والمسلمين ابى شجاع
 محمد بن ملكشاه قسيم امير المؤمنين [وجرى ذلك على يدى ؟] القاضى الاجل
 فى سنة احدى عشر [و] خمسمائة⁶

Kitabede Ebu Mansur İlaldı doğu Maksuresi ile Mekşufe Maksuresinin yapılmasını emretmiştir. Buradaki Mekşufe ile hiç şüphe yokki tavanı açık olan birinci kat kasedilmek istenmiştir. Kitabede Emir olarak ismi geçen bu zat İnal Oğullarından Fahr el-Devle İbrahim'in oğludur, Mardin Artuk Oğullarından Necm el-Din İlgazi'nin kızı Yümne Hatun ile evlenmiştir. Bazı Tarihçiler, bu arada İbn ebi Şamme'de bunun ismini sehven ايكادى şeklinde yazmıştır⁷. Fakat yukarıdaki kitabe bize bunun asıl isminin İlaldı olduğunu gösteriyor. Bu isim memleket zaptetti anlamına gelmektedir. Türkçe bir kelimedir. Gerek bu kitabede gerekse diğer kitabelerde Selçuk sultanlarının isimleri yazılı bulunmakla İnallıların büyük Selçuklu sultanına tabi' buldukları ve hatta bir nevi' Atabekleri oldukları anlaşılmaktadır.

Kitabe, Büyük Selçuklu sultanlarından Melikşah'ın oğlu Gıyas el-din Ebu Şuca' Muhammed Tapar'dan bahsetmektedir. Camiin bu kısmının inşası onun saltanatı zamanında yapılmıştır. Gerek bu yapı kitabesinde ve gerekse meskükâtında Muhammed'in ünvânı ba'zen Ebu Şuca' ve ba'zen de Gıyas el-dünya ve'i-din dir.

Kitabede محمد بن ملكشاه isminden sonra gelen قسيم امير المؤمنين ya'ni Emirü'l müminin ortağı. Bu ünvân ötedenberi çeşitli hükümdarlara bir cemile olmak üzere Abbasi halifeleri tarafından tevcih olunurdu.

Cami inşaatına nezaret eden hiç şüphe yok ki kadıdır. Fakat kitabede bu zatın ismi silik ve okunması imkânsızdır. Bununla beraber camideki 518 tarihli kitabeye bakarsak bu kadı'nın Abd el-Vahid b. Muhammed olması çok muhtemeldir.

Ebu Şuca' Muhammed b. Melikşah'ın İsbahan, el-Ehvaz, Dinaver, el-Rey, Belh, Medînet el-Selâm gibi şehirlerde dinarları kesilmiştir. Bu dinarların ayarı 24 (yani binde 993 dir). Bununla beraber bazı sikkeleleri kardeşi Sencer'le müşterektir.

493 senesinde Belh Şehrinde kesilen bir dinarın ön yüzünde:

⁶ Albert Gabriel, aynı eser, s. 327; Max van Berchem, Amida, Heidelberg 1910, s. 56.

⁷ Ebû Şâma, Kitâb el-Ravzateyn fi ahbar el-Devleteyen, Kahire 1288, e. 2. s. 89.

بِالله
 لا إله إلا الله
 محمد رسول الله
 الإمام المستظهر
 السلطان المعظم
 غياث الدنيا والدين
 محمد بن ملكشاه

Etrafında (içte): بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ضَرَبَ هٰذَا الدِّیْنَارَ یَبْلُغُ سَنَةَ ثَلَاثٍ وَتَسْعِیْنِ وَارْبَعِیْنِ

Etrafında (dışta): Kur'ân XXX, 3-4

Arka yüzünde : الله

لا إله إلا هو الحي
 القيوم لا تأخذه سنة ولا
 نوم له ما في السموات و
 ما في الأرض من ذا الذي يشفع
 الملك المشرق
 عضد الدولة سنجر
 بن ملكشاه

Etrafında: هو الله الذي لا إله إلا هو

okunmaktadır. Sayın meslekdaşım Lowick bu dinarın darbyerinin Belh ve tarihinin 493 olduğunu bildiriyor, fakat yazısını vermiyor.

الملك المشرف 1 şeklinde okumuştur. Sikkede المشرف kelimesinin son harfi çukurdur. Çukur olduğuna göre ق dır. Eğer düz olsa idi ف okunacak ve neticede المشرف olacaktı⁸.

⁸ The Numismatic Chronicle, London 1970, Volume X, N. M. Lowick, Seljuq Coins, s. 246, no. 11.

490 (1097) senesinde Horasan'da Berkıyaruk istiklâlini ilân eden Arslan Argun'a karşı Sencer'i bir ordu ile Horasan'a gönderdiği zaman Arslan Argun'un, bir kölesi tarafından öldürüldüğü haberinin gelmesi üzerine, Berkıyaruk, Sencer'i Demgan'da vurdurarak doğuya bizzat kendisi gitti. Sencer'i Horasan'a, kendisine bağlı Melik tayin etti. Bu suretle Berkıyaruk Sencer'e Belh havalisini Gazne sınırına kadar tevdi' etmiş oluyordu⁹.

Bu olaylardan anladığımıza göre Sencer, kendisine verilmiş olan Şark Bölgesinden dolayı ملك المشرق ünvanını almıştır.

492 (1098) senesinde Muhammed b. Melikşah kardeşi Berkıyaruk üzerine yürüdü. Berkıyaruk annesi Zübeyde Hatunu Rey'de bırakarak kaçtı. Muhammed b. Melikşah şehre girdi. Vezir Müeyyed el-Mülk b. Nizam el-Mülk Berkıyaruk'un annesi Zübeyde Hatunu tevkif ettirerek kal'ada hapis ettirdi ve sonra da boğdurdu. Bundan sonra Bağdad Halifesi El-Mustansır Billah Ebu'l Abbas'dan namının hutbede okunmasını istedi. Halife bu talebi kabul ile 17 zilhicce Cuma gününde namını hutbede okuttuğu gibi kendisine غياث الدنيا والدين lâkabını tevcih etti. El-Suyuti bu hadiseden bahsederken şöyle diyor:

و فيها (٤٩٢) خرج محمد بن ملكشاه على اخيه السلطان برکياروق فاتصر عليه
فقلده الخليفة ولقبه غياث الدنيا والدين وخطب له ببغداد¹⁰.
503 Yılında İsbahan'da basılmış olan bir Dinarın (Resim 3) ön yüzünde:

بالله

لا اله الا

الله وحده

لا شريك له

المستظمر

⁹ İslâm Ansiklopedisi, C. X, Prof. Dr. M. Altay Köymen, Sencer Maddesi, s. 286; Aynı yerde Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Maddesi, s. 373.

¹⁰ Abd el-Rahmân el-Suyûtî, Târih el-Hulefâ, Kahire 1964, s. 428; İbn el-Esîr, el-Kâmil fi'l-Târih, Mısır 1290, C. 10, s. 107; Ebülfidâ, aynı eser, C. 2, s. 222; Abd el-Rahmân ibn Haldûn, Kitab el-İher ve Divan el-Mubteda, Kahire 1284, C. III, s. 482'de 492 senesi Zilhiccenin ortasında, adına hutbe okunarak Gıyas el-dünya ve'l-din lâkabını aldığını söylüyor.

Etrafında (içte): بسم الله ضرب هذا الدينار با صبهان سنة ثلث وخمس مائة

Etrafında (dışta):

Kur'ân XXX, 3-4

Arka Yüzünde :

ابو شجاع

محمد

محمد رسول الله

السلطان المعظم

غياث الدنيا و

الدين

Etrafında :

Kur'ân IX, 33

504 senesinde yine İsbahan'da basılmış olan sikkenin ön yüzünde¹¹:

بالله

لا اله الا

الله

الله وحد

لا شريك له

المستظمر

Etrafında (içte): بسم الله ضرب هذا الدينار با صبهان سنة اربع وخمس مائة

Etrafında (dışta): Kur'ân XXX, 3-4

Arka yüzünde:

¹¹ S. Lane-Poole, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, London 1877, Vol. III. s. 36, No. 71.

ابو شجاع
محمد
رسول الله
السلطان المعظم
محمد

Etrafında : Kur'ân IX, 33

Kâbil Müzesinde bulunan 22 mm. kutrunda ve 2,9 gr. ağırlığında, İsbahan'da kesilmiş bir Dinar'ın ön yüzünde¹² :

عدل
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
المستظهر بالله

Etrafında (içte) : بسم الله ضرب هذا الدينار با صبهان سنة ست وخمس مائة

Etrafında (dışta) : Kur'ân XXX, 3-4

Arka yüzünde :

السلطان الاعظم
غياث الدنيا و
الدين ابو شجاع

Etrafında : Kur'ân IX, 33

İstanbul Arkeoloji Müzeleri İslâmî Sikke Kabinesinde bulunan 496 senesinde Nisabur'da kesilmiş bir Dinar'ın (Resim 4) ön yüzünde :

¹² Dominique Sourdél, Inventaire des Monnaies Musulmanes Anciennes du Musée de Caboul, Damas 1953, s. 92, no. 578.

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
المستظهر بالله

Etrafında :¹³ بسم الله ضرب هذا الدينار بنسابور سنة ست و تسعين و اربعمائة

Arka yüzünde :

الله
محمد رسول الله
السلطان المعظم
ابو شجاع محمد
ملك المشرق سنجر
ابنا ملكشاه

Etrafında : Kur'ân IX, 33

Keza 499 ? senesinde Merv'de basılmış olan bir sikkenin ön yüzünde :

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
المستظهر بالله
سنجر
ملك المشرق
ناصر الدين

Etrafında (içte) : بسم الله ضرب هذا الدينار بمرو سنة تسع ؟ و تسعين و اربعمائة

Etrafında (dışta) : الله الامر من قبل و من بعد

¹³ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sik-keler Kataloğu, İstanbul 1971, C. 1, s. 347, No. 1053.

Arka yüzünde :

الله
محمد رسول الله
السلطان المعظم
غياث الدنيا والدين
[ابو] شجاع محمد
... شاه

Etrafında : محمد رسول الله ارسله بالهدى

BM. III, No. 73

Gerek yukarıdaki ve gerekse bu sikkenin ön yüzünde gördüğümüz ناصرالدين İâkabı Sencer'in ünvanıdır. İbn el-Esir bunu aşağıdaki cümle ile te'yid etmektedir :

وكان سنجر يلقب بناصر الدين¹⁴

496 senesinde Loridcan'da basılmış olan bir Dinar'ın ön yüzünde :

فتح
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
المستظهر بالله
عبد

Etrafında (içte) : بسم الله ضرب هذا الدينار بلورد جان سنة ستة و تسعين و
اربع مائة

Etrafında (dışta) : لله الامر من قبل و من بعد

¹⁴ İbn el-Esîr, aynı eser, Mısr 1301, C. 10, s. 231 vd.

Arka yüzünde :

عدل
محمد رسول
الله السلطان
المعظم غياث
الدنيا والدين
ابو شجاع محمد

Etrafında :

محمد رسول الله ارسله بالهدى

BM. III, No. 67

500 senesinde Medinet el-Selâm'da kesilmiş olan bir Dinar'ın ön yüzünde :

الامام
لا اله الا الله
وحده لا شريك له
المستظهر بالله
امير المؤمنين

Etrafında (içte) : بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام سنة خمس مائة

Etrafında (dışta) : Kur'ân XXX, 3-4

Arka yüzünde :

الله
محمد رسول الله
صلى الله عليه
غياث الدنيا
والدين محمد

Etrafında : Kur'ân IX, 33¹⁵

¹⁵ S. Lane-Poole, aynı eser, s. 35, No. 68.

502 senesinde aynı Şehirde yukarıdaki sikkeye benzer bir altın basıldı.
(Resim 5) ön yüzünde :

الامام
لا اله الا الله
وحدده لا شريك له
المستظهر بالله
امير المؤمنين

Etrafında (içte) : بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام سنة اثنين وخمسة

Etrafında (dışta) : Kur'ân XXX, 3-4

Arka yüzünde :

الله
محمد رسول الله
صلى الله عليه
غياث الدنيا
والدين محمد
عمدة الدين
ابو منصور

Etrafında : Kur'ân IX, 33

Bu sikkenin arka yüzünde gördüğümüz عمدة الدين Veliâhd Ebu Mansur el-Fazl'ın ünvanıdır.

Paris Meskûkât Kabinesinde, 499 senesinde Rey'de basıldığı umulan bir altın sikkenin ön yüzünde :

ملك
لا اله الا
الله وحدده
لا شريك له
المستظهر بالله¹⁶

¹⁶ G. C. Miles, The Numismatic History of Rayy, The American Numismatic Society, New York 1938, s. 212, No. 250 A.

Etrafında (içte): بسم الله ضرب هذا الدينار بأمرى سنة تسع و تسعين و اربع
مائة

Etrafında (dışta):

Arka yüzünde:

بوشجاع

محمد

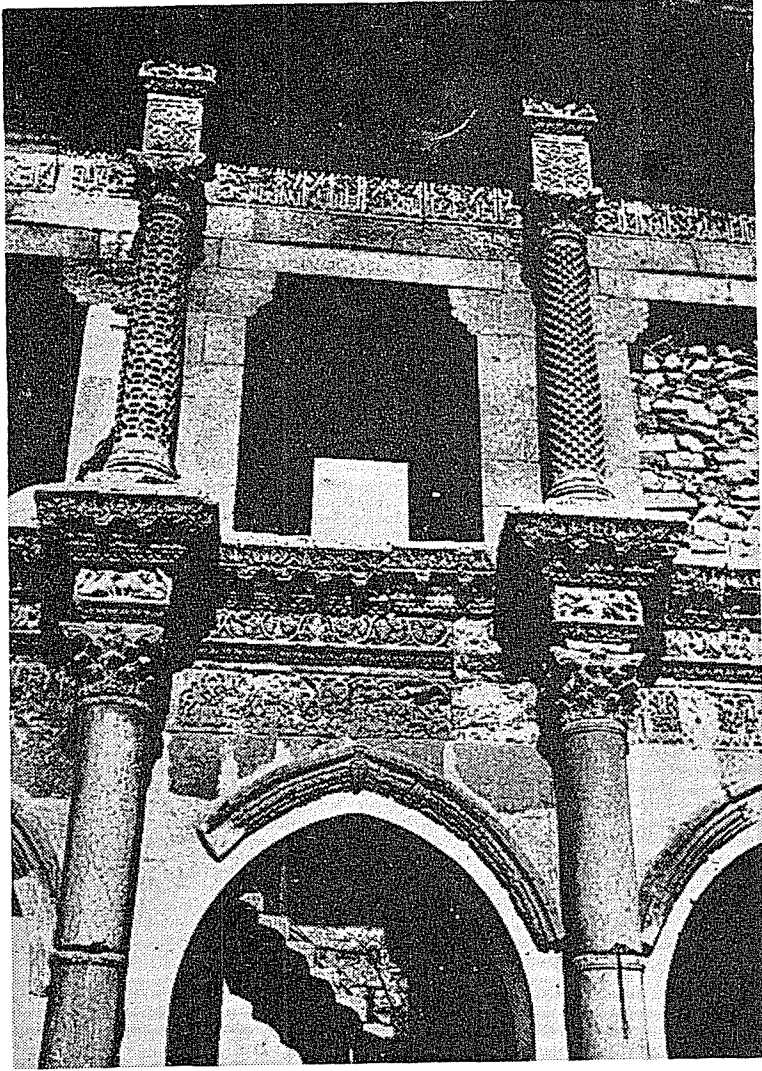
رسول الله

السلطان المعظم

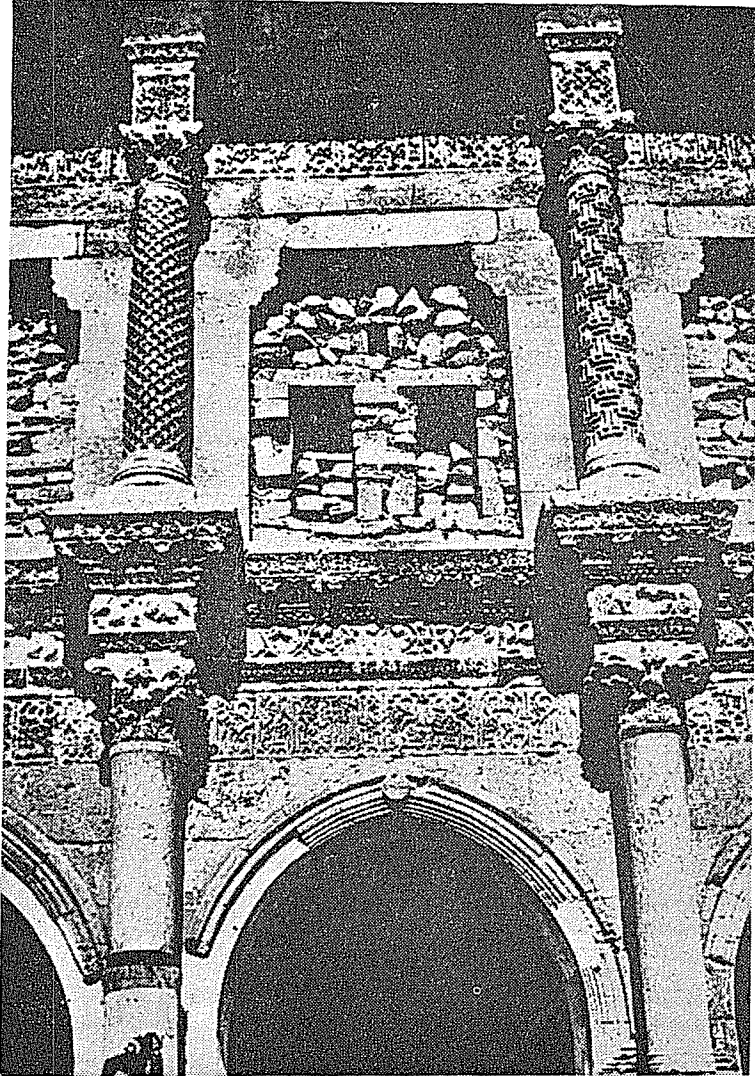
غياث الدنيا

والدين

Etrafında: Kur'an IX, 33.

Resim I: Diyarbekir, Ulu Camii, Batı Revakları.

Resim II : Diyarbakir, Ulu Camii, Batı Revakları.

Resim III

Resim IV

Resim V